

IKKE BØN, MEN KAMP!

Organiseret, socialistisk religions- kritik i Danmark 1925-34

Af Julius Wilm

I perioden fra 1925 til 1934 blev det med forskellige udgangspunkter forsøgt at organisere socialistisk anti-religion i Danmark. Artiklen, som bygger på nyt arkivmateriale, følger forsøgene og finder frem til lighederne og forskellene imellem forsøgene med henvisning til deres rådkommunistiske og kommunistiske udgangspunkt.

“Proletariatets Klasseideal tegner sig *ikke hinsides Døden, men hinsides Kapitalismen.*”
Gustav Bang, 1906¹

Mens den socialistiske arbejderbevægelse i det tidlige 20. århundrede forstod sit samfundsprojekt som en fortsættelse af oplysningens verdsliggørelse, har den kun meget sjældent villet øve praktisk kritik af de religiøses verdensopfattelse. Socialister som Karl Kautsky, Gustav Bang og Anton Pannekoek bemærkede på den ene side, at religionen legitimerede arbejderklassens sociale stilling, men på den anden side mente de historiske materialister, at den religiøse ideologi kun ville kunne overvindes ved at ændre det, som de med deres verdensanskuelse og fortolkning af Marx’ teori kaldte for “basis”, altså via en skærpelse af klasse modsætningerne og via forandring af de sociale forhold.²

En næsten glemt undtagelse fra hovedtendensen er mellemkrigstidens fritænkerorganisationer. Internationalen for Proletariske Fritænkere (IPF) havde lige fra grundlæggelsen i 1924/25 til ca. 1934 danske sektioner. Først i form af det mindre, rådkommunistiske Arbejdernes Fritænkerforbund (1924/5-33), så i form af det større, kommunistiske Proletarisk Fritænkerforbund (1931-34) forsøgte IPF’s danske sektioner at gøre religionskritik til en nutidsopgave for den socialistiske arbejderbevægelse.

Forbundene og deres aktiviteter i Danmark, som er emne i denne artikel, afspejlede IPF’s og i det hele taget den internationale socialistiske religionskritiks omskiftelige historie. Arbejdernes Fritænkerforbund, som opstod i slutningen af 1924, fandt næsten ingen støtte overhovedet hos arbejderbevægelsens organisationer; i 1920’erne anså både socialdemokrater og kommunister kamp imod religion som spild af tid. I begyndelsen af 1930’erne var der derimod en betydelig interesse for anti-religiøs aktivitet hos kommunisterne, hvilket bl.a. udmøntedes i Proletarisk Fritænkerforbunds grundlæggelse i august 1931.

IPF's religionskritikere bed mærke i, at kirken legitimerede arbejderklassens sociale fornødelse, og trøstede arbejderne med tærte i himlen. I religionskritikkernes verdensanskuelse, den materialistiske historieopfattelse, måtte denne legitimation følge af kirkefunktionærernes materielle interesse i arbejderne fortsatte udbytning. Særlig analytisk dybde havde religionskritikken derfor ikke; for kommunisternes vedkommende var det betydningsfulde engagement i 1930-34 dertil først motiveret af kirkens protester over forfølgelsen af kristne i Sovjet. I det materialistiske verdensbillede, hvor ideer fulgte af materielle interesser og Sovjet var arbejderne stat, blev disse protester forstået som et materielt interesseret angreb imod arbejderinteresser.

Kilderne og litteraturen

Kun fra det mindre Arbejdernes Fritænkerforbunds (AFF) blev en materialesamling bevareret. Den findes i rådskommunisten Harald Andersen-Harild Juniors arkiv på ABA.

Det større Proletarisk Fritænkerforbund og de øvrige foretagender nærmede jeg mig gennem en kombineret analyse af DKP's og Kominterns presse, rådskommunistiske blade, fritænkerinternationalernes og Nordens ateistpresse samt kristne periodika og aviser.³

Henvisninger i pressen til personer og organisationer, som var engageret for eller imod bevægelsen, undersøgte jeg nærmere. Relevant materiale fandt jeg på Rigsarkivet i pastor Poul Nedergaards personarkiv⁴ samt Kirkens Korshærs arkiv⁵ og på ABA i Danmarks Kommunistiske Partis arkiv⁶ samt Danmarks Kommunistiske Ungdoms arkiv.⁷

Da jeg havde fundet frem til mødedatoer o.l., gennemgik jeg dagspressen 'rundt om' datoerne.

Hverken den internationale eller den danske, socialistiske antireligion i mellemkrigstiden har indtil videre været genstand for en tilfredsstillende undersøgelse, hverken som en del af ateismens eller socialismens historie. I sin undersøgelse af den tyske fritænkerbevægelse behandler Jochen Christoph Kaiser gan-

Harald Andersen-Harild Jr. var hele sit voksenalder liv politik aktiv i den rådskommunistiske bevægelse. I 1931/32 iværksatte DKP en kampagne imod Andersen-Harild Jr. og Sr., der blev hængt ud som politiprovokatører i Arbejderbladet. Aksel Larsen så sit parti truet af, at "de Partikammerater, som tidligere tilhørte Thøgersen-Melchior Fraktionen, ... gerne [lytter] til Andersen Harilds Manuskripter." (DKP's Arkiv, Kasse 72, CK-Plenum august 1932, mandag, d. 8. august s. 6) (Billedkilde: Harald Andersen-Harilds arkiv, kasse 15)

ske vist fritænkerinternationalerne på mere end 40 sider.⁸ Men den kommunistiske fløjs internationale bestræbelser i begyndelsen af 1930'erne affærdiges som skrækforestilling uden megen realitet,⁹ og spaltningen af IPF ses som afspejling af den almindelige konkurrence mellem socialdemokrater og kommunister i arbejderbevægelsens masseorganisationer.¹⁰ Daniel Peris, som har skrevet den eneste nyere undersøgelse af De Kæmpende Gudløses Forbund i Sovjet i den relevante tidsperiode og på et for mig tilgængeligt sprog, behandler de internationale forbindelser på mindre end to sider, uden at komme med nye informationer.¹¹ De nyere fremstillinger giver dermed ingen forklaring på kommunisternes øgede anti-religiøse aktivitetsniveau og opbygningen af organisationer i begyndelsen af 1930'erne i lande som Danmark, hvor noget tilsvarende ikke fandtes før eller siden.

Den vestlige forskning i den *internationale* kommunistiske ateisme i 1930'erne har derfor tilsyneladende ikke nydt godt af de forgangne to årtiers åbne arkiver i Rusland. Walter Kolarz,¹² som var begrænset til at bruge den sovjetiske og internationale presse som kildemateriale, da han skrev sin undersøgelse sidst i 1950'erne, synes at være den eneste forfatter med viden om fænomenet.

Konrad Algermissens samtidige undersøgelse af de Gudløse¹³ kan bruges som søgemiddel; analytisk har bogen lidet værdi, da den skiftevis forklarer fænomenet racistisk (ud fra den russiske, europæisk-asiatiske blandingsraces undermenneskelighed) og religiøst (som dæmoners virke).¹⁴

Internationalen for Proletariske Fritænkere 1924/25-1936

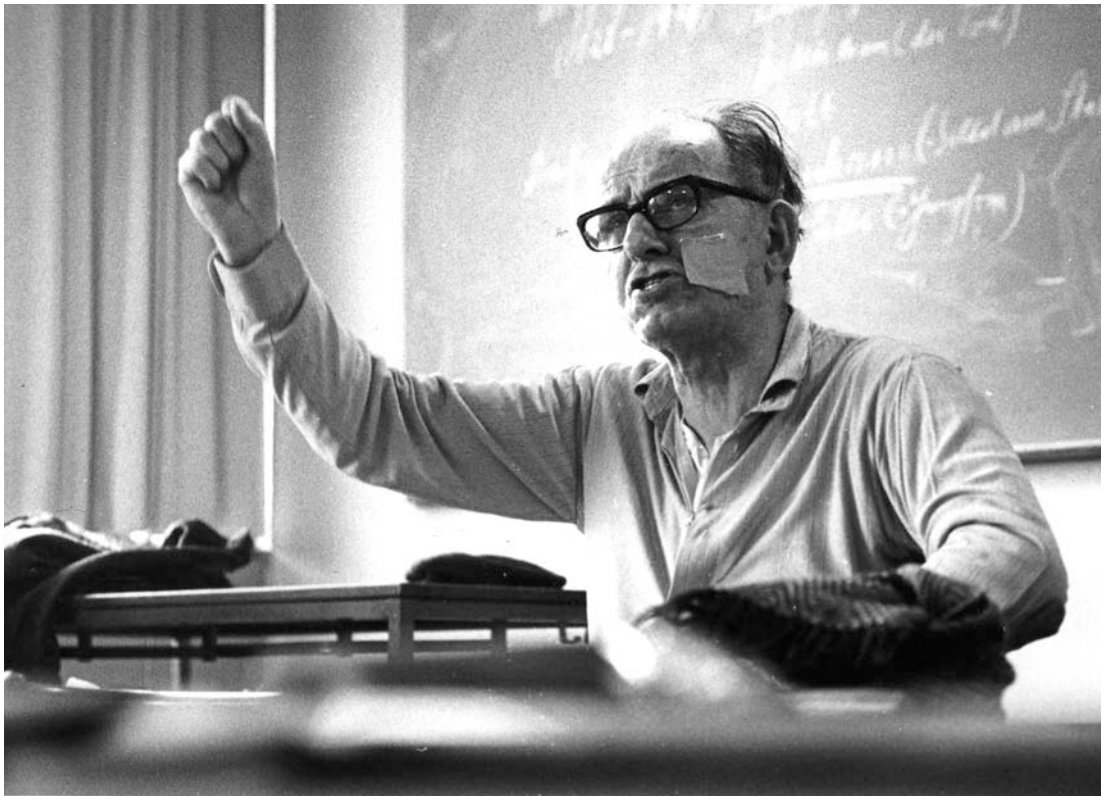
I oktober 1924 besluttede en række fritænkerforbund, hovedsageligt fra det tyske sprogområde, men også fra Tjekkoslaviet og Sovjet, at danne en international fritænkerorganisation med et decideret socialistisk udgangspunkt.¹⁵ Internationalen for Proletariske Fritænkere, som konstituerede sig i maj 1925 opstillede et program, der skulle samle religions-

kritikere fra venstrefløjens forskellige lejre. Retningslinjerne forpligtede forbundene til at bekæmpe alle 'tilbagestående' ideologier blandt arbejderne:

“Religion har til opgave, at aflede proletariatet fra sine livsinteresser. Nationalismen har til opgave, at fremmedgøre proletariatet fra sine internationale klasseinteresser. [...] Udbytningen er international, og den benytter sig af religion som middel for dens formål. Udbytteren har selv ikke brug for religion; han leverer også til fjender og anderledestroende. Den udbyttede skal derimod være religiøs og patriotisk, dvs. have idealer, som han vil sulte og dø for, hvis det er nødvendigt.”¹⁶

Udover at bekæmpe religion og nationalisme skulle IPF-forbundene forholde sig kritisk til alle udviklinger, “og undersøge, hvorvidt de døjes med frihedsidealet”.¹⁷ Til det almene, kulturelle og politiske engagement hørte bl.a. en anerkendelse af seksualreformbevægelsens mål.

De første år lykkedes det faktisk at samle socialdemokrater, kommunister, rådskommunister og anarkister i Internationalen, mens samarbejde i det øvrige politiske liv næsten overalt var en umulighed.¹⁸ Men forhåbningen om, at socialisternes fællesarbejde i IPF kunne danne udgangspunkt for et omfattende samarbejde af den ellers splittede socialistiske bevægelse,¹⁹ viste sig ikke at holde i længden. Et forbund domineret af anarkister og rådskommunister, som opstod ved sammenlægningen af to tyske forbund i 1926, blev nægtet optagelse i Internationalen.²⁰ Kominterns ultra-venstre-linje, som blev besluttet i slutningen af 1928, forstærkede såvel kommunisternes interesse i antireligiøs agitation²¹ som konkurrencen med socialdemokraterne, der nu skulle afsløres som 'socialfascister'. Den venstre-socialdemokratiske præsident af IPF, Theodor Hartwig (1872-1958), var ellers ret positivt indstillet overfor et samarbejde med kommunisterne, men det 'afslørede' kommunisterne som ren og skær bedrag.²² I november 1930 blev Internationalen spaltet i en

Harald Andersen-Harild jr. (1906-1980). Allerede før familien blev udvist til Danmark i 1921, havde Andersen-Harild sr. og jr. sympatier for det tyske Kommunistische Arbeiterpartei (KAPD), selv om de forblev tilknyttet KPD. I Danmark meldte de sig ind i DKP, men blev ekskluderet i 1923.

Efter eksklusionen organiserede de rådkommunistiske smågrupper under forskellige navne samtidig med at de forsøgte at opbygge en fritænkerorganisation. Andersen-Harilds udførte illegalt arbejde både i Tyskland efter nazisternes magtovertagelse og senere under besættelsen i Danmark. I de senere år engagerede Andersen-Harild jr. sig i VS, som han dog forlod i 1971. Billedet viser Andersen-Harild jr. til et møde i de sene 1960'ere eller i 1970'erne. (Foto: Harald Andersen-Harilds arkiv, ABA ks.15)

kommunistisk og en socialdemokratisk Internationale, som begge kaldte sig IPF.²³

Den socialdemokratiske IPF sluttede sig i slutningen af det følgende år sammen med en borgerlig fritænkerinternationale til den Internationale Fritænkerunion (IFU),²⁴ og opgav samtidigt bekendelsen til klassekamp og anti-religiøs agitation.

IPF's sovjetiske præsident, Aleksandr Lukachevskii (?-1938?), og tyske generalsekretær, Hans Meins (1900-39?), opfordrede til at opbygge forbund i hele verden,²⁵ hvilket der faktisk blev fulgt op på i en hel del lande.²⁶ I

løbet af 1934 blev kursen ændret – som foregribelse af Kominterns overgang til folkefrontpolitikken. Aktivitetsniveauet dalede og Internationalen fusionerede med den borgerlig-socialdemokratiske IFU til den stadig eksisterende Verdensunion for Fritænkere i påsken 1936.²⁷

IPF's første danske sektion oprettes i 1925

I slutningen af 1924 brød en mindre fraktion ud fra en kortlevende Fritænkerforening i

København. Fraktionen omkring rådskommunisterne Harald Andersen-Harild sen. (1882-1956) og jr. (1906-1980) ønskede at gøre et klassekamp-perspektiv til omdrejningspunkt, og ville søge tilslutning til den netop oprettede Internationale for Proletariske Fritænkere. Udbryderne fandt sammen i Arbejdernes Fritænknerforbund (AFF).²⁸

AFF tilsluttede sig IPF og tog de næste 8 år flere tilløb til at opbygge en organisation, der ville "... samle alle socialistiske Arbejdere i vores Bevægelse... udgive Tidsskrifter, Flyveblade og Oplysningspjecer... [og afholde] Studiekredse...".²⁹ I juni 1926 udgav forbundet et duplikeret blad med titlen "Den frie tanke", og opfordrede både da og i september – tilsyneladende uden succes – socialdemokratiet og kommunisterne til at offentliggøre et opråb. Meningen var, at få fritænkernes anerkendelse af de etablerede organisationer som *fælles* socialistisk projekt, hinsides partiskel:

"A.F.F. bekæmper i Særdeleshed *Religionen* i enhver Form, ethvert Dogme, enhver Autoritet og understøtter Kampen mod Kapitalismen og dens Hjælpere, for det klasseløse, frie, socialistiske Samfund! [...] Ikke for at splitte Arbejderklassen endnu mere, men for at bekæmpe den farefulde, sorte Reaktion, Kirke og Religion og for at befri Arbejderklassen ud af Religionens Kløer."³⁰

Mens andre IPF-sektioner kunne regne med en grad af anerkendelse i arbejderbevægelsen, blev den proklamerede fællesopgave i Danmark hverken anerkendt af socialdemokrater eller kommunister. Det formåede AFF aldrig at ændre.

To år efter det første forsøg, i juni og august 1928 udgav forbundet igen to numre af et blad, "Nye Tanker". Bladet var denne gang professionelt opsat og trykt, hvilket IPF gav et pengebidrag til.³¹

Den 8. juni 1928 afholdt forbundet sit eneste stormøde om "Kirken og Arbejderbevægelsen" i Fælledparken med IPF's generalsekretær Dr. Karl Franzl og seksualreformatoren Dr. Paul Krische, som var kommet til

København i forbindelse med Verdensligaen for Seksualreforms 2. kongres 1.-5. juli.

AFF opnåede aldrig den størrelse og anerkendelse, dens skabere havde ønsket sig. Flere gange udgav forbundet flyveblade, afholdt møder o.l. Arbejderpartierne anerkendte ikke foretagendets nødvendighed, men bekæmpede det.³²

"Således måtte vi opgive, da vi blev bekæmpet fra alle sider. Vi var for få kammerater, heraf de fleste arbejdsløse, som kunne fatte mod til at gå til angreb imod kirken".³³

I maj 1931 havde forbundet 12 medlemmer i København og nogle enkelte forbindelser i provinsen.³⁴ AFF så sig selv – realistisk nok – som "propaganda gruppe",³⁵ og en væsentlig del af dets virke synes at have bestået i at sprede antireligiøse agitationstidsskrifter, udgivet af dets tyske og sovjetiske IPF-brøderforbund.³⁶

Efter spaltningen af IPF sluttede forbundet sig i maj 1931 sammen med en rådskommunistisk/anarkistisk tendens af den internationale fritænknerbevægelse, og publicerede flere opråb på dansk i den tyske fritænknergruppering Gemeinschaft Proletarischer Freidenkers organ "Der proletarische Atheist".³⁷ Dette synes ikke at have bragt gruppen nærmere det ønskede gennembrud.

AFF synes at have ophørt sin aktivitet efter fascismens magtovertagelse i Tyskland i begyndelsen af 1933.

Hovedtræk af AFF's ideologi

AFF's religionskritik tog afsæt i, at kirken og dens tjenere legitimerede en hel del af de forhold, hvor den arbejdende klasse gik i hundene:

"Du skal være den Øvrighed underdanig, som har Magt over dig, det er deres første Læresætning. De Mennesker er Staten, som er i Besiddelse af Produktionsapparaterne (Jorden, Besætning, Maskiner og Penge). Kapitalismen producerer ikke for Behovets Skyld, men for Pengene.

[... Præsterne] velsigner Krigsvaabnene, som skal bruges til statsavtoriseret Brodermord og anraaber Gud om at skænke Fædrelandet Sejren. [...] Jeg gad se den Præst, som vover at fordømme Krig, naar der *virkelig* er Krig. Ak, jeg kender af egen Erfaring og Selvsyn Præsternes Stilling før og umiddelbart under Verdenskrigen og fra Skyttegrave og Lazaretter.“³⁸

Billedet af præsterne som agitatorer for den arbejdende klasses fortsatte sociale fornedrelse havde uden tvivl et hold i virkeligheden. I debatten i *Præsteforeningens Blad* 1930-34 fremstod (arbejdsløse) lønarbejderes kår som et principielt ikke foranderligt forhold, der havde sit udspring i selve forholdet mellem Gud i Himlen og skrøbelige mennesker. Uenigheder kredsede alene om spørgsmålet, hvorvidt det kunne tænkes at øve hjælp på dette grundlag – som ganske vist også ville have Gud som omdrejningspunkt, ikke de nødlidende selv³⁹ – eller om en “Samfundstilstand med megen social Nød og Uretfærdighed og megen Lyd-hørhed over for Evangeliet“ ikke i det hele taget skulle foretrækkes frem for en “anden med ringe social Nød og liden Vilje til at lytte til Guds Ord om Naaden i Kristus“.⁴⁰

Fra den umiddelbare, ret holdbare betragtning, at kirkens tjenere gjorde sig fortjent som tilhængere af det eksisterende samfund, gik AFF’s analyse over til en historisk-materialistisk *forklaring*:

“Naar vi nu kender en Smule til den materialistiske Historieopfattelse, da er vi straks klar over, naar vi finder Kirken som Forsvarer for Krigen, at denne Stilling er dikteret af Kirkens økonomisk-politiske Interesser...”

“Kristendommens Opgave er at skabe lydige Rekrutter for det kapitalistiske Samfund, Mennesker, som kan misbruges til ethvert Øjemed, som tjener Kapitalismens Interesser.”⁴¹

Den historisk-materialistiske determinisme overflødiggjorde en undersøgelse af, *hvorfor* den organiserede religion opførte sig, som den gjorde, og følgelig om denne opførsel var reli-

gionen nødvendigt indbygget og i givet fald hvorfor. Religion fik sin konstaterede realitet påduttet som villet formål.

I AFF’s optik gjaldt det nu, “at fremme [... arbejdernes] Frigørelse ved at arbejde for en socialistisk Kultur og frigøre Arbejderne for alle Illusioner om Hinsides”,⁴² og andre forkerte forestillinger. Dette blev både forstået som bidrag til at skabe viljen til klassekamp, og derved den store omvæltning og umiddelbar virkelig befrielse.

Før omvæltningen hørte hertil bl.a. hvad forbundet anså for et rationelt forhold til seksualitet, herunder ligestilling af kvinder og homoseksuelle, prævention og en i dag så disparat størrelse som racehygiejne.⁴³

Selv om AFF var konciperet som overpartisk organisation, fremgik det i øvrigt af forbundets publikationer, at man havde et horn i siden på Sovjetkommunismen og DKP’s “Parti-Fanatisme”⁴⁴. AFF ville bekæmpe “enhver Autoritet”,⁴⁵ og dets aktivister havde efter eget udsagn ved flere lejligheder offentligt draget i tvivl, om nu ikke Lenin tog fejl, og sat spørgsmålstegn ved, at Sovjet skulle være en kommunistisk stat.⁴⁶

Den internationale Gudløse bevægelse opstår i 1930

Kominterns 6. kongres i juli-august 1928 indledte en ny fase i verdenskommunismens politik, den såkaldte ultra-venstre-linje. Programmet, som blev vedtaget,⁴⁷ hævdede, at den kapitalistiske verdensøkonomi var på vej i en dyb krise og at en ny revolutionær epoke derfor var på vej. Samtidig opbyggedes socialismen i Sovjetunionen, hvor industrialiseringen stormede frem. På baggrund af dette udviklingsscenario ville bourgeoisiet gribe til ethvert middel for at forhindre sit endeligt – fascismen var et middel, socialdemokraterne, som egentlig ikke rigtigt kunne adskilles fra fascisterne, og derfor nu blev kaldt socialfascister, et andet. Dertil blev der hetzet imod Sovjet og en krig forberedt imod denne “internationale proletariske revolutions motor”.⁴⁸ Kommunisterne i den kapitalistiske verden

(Teckning ur Komsomolskaja Pravda.)

På detta sätt uppfattar den ryska kommunistungdomens tidning religionshetsen mot Sovjet. Paven sitter tryggt och säkert i skötet på den imperialistiska interventionen.

Da kirkerne i den kapitalistiske verden i begyndelsen af 30'erne protesterede over behandlingen af kristne i Sovjet, forstod kommunisterne det som krigshets. (Billedkilde: Stormklockan, d. 24-30. juli 1930, s. 5)

skulle derfor underordne *alt* Sovjets sikkerhed og ellers gå til frontalt angreb imod elementerne i modstrid med historiens hovedtendens til kommunistisk revolution.⁴⁹

Programmet fra 1928 betegnedes organiseret religion som klassefjendens reaktionæreste kolonne.⁵⁰ Hvor der ikke bestod ateistiske kamp-forbund i forvejen, diskuterede kommunisterne i den kapitalistiske verden nu oprettelsen.⁵¹ DKP indstillede sit årlige julehæfte ("Arbejderens Jul") fra 1929 som en synlig afstandtagen fra den kristeligt inspirerede tradition.

Det egentlige skub synes bevægelsen imid-

lertid at have fået af et reelt forøget fjendskab fra kirkernes side. I stigende tal protesterede kirkerne og deres funktionærer i den ikke-kommunistiske verden, herunder paven Pius d. XI i begyndelsen af 1930,⁵² over den udbredte nedlæggelse af kirker og forfølgelse af deres funktionærer i forbindelse med Sovjets første femårsplan.⁵³ Vestlige kommunister fik ikke fortalt af deres sovjetiske kammerater, at bekæmpelsen af religion i Sovjet også betød forfølgelse, tværtimod.⁵⁴ Sovjets ledelse lod forstå, at protesten skulle forstås i lyset af det nævnte scenarium, dvs. som krigshetz, der kun kunne have sit udspring i, at kirken gik kapita-

listernes ærinde,⁵⁵ ja, egentlig allerede var smeltet sammen med finanskapitalen.⁵⁶ Kommunisterne i Sovjet såvel som resten af verden

“føjte et akut behov for en energisk og kamplysten antireligiøs organisation på internationalt plan, der ville bekæmpe den verdensomspændende kristne solidaritetsbevægelse, som forfølgelserne havde fremkaldt[.]”⁵⁷

Hertil løste kommunisterne sig fra socialdemokraterne i IPF i november 1930 og gik i gang med at opbygge et omfattende netværk af antireligiøse organisationer over hele kloden, som, sammenholdt med de øvrige aktiviteter, fremstod som international “Gudløs bevægelse”.

Den videnskabelige litteratur forkaster denne betegnelse, som blev brugt i samtidige sovjetiske offentliggørelser og den kristne litteratur, med henvisning til, at de vestlige ateister ikke forstod sig som Gudløse.⁵⁸ Hertil er at sige, at dette ikke gælder aktivisterne i den kommunistiske IPF – hvis eksistens næsten helt bestrides i den eksisterende litteratur. Fx gennemførte IPF-forbundene ligesom det russiske broderforbund kampagner imod jul, hvilket der ikke var nogen tradition for i de vestlige fritænkerbevægelser, og den overtog De Kæmpende Gudløses Forbunds slogan “Kampen imod religionen er kampen for socialismen”.⁵⁹ Begrebet har efter min mening sin berettigelse, idet det omfatter en eksisterende identifikation og solidaritet med den sovjetiske Bezbozhnik-bevægelse og er bredere end betegnelsen “fritænkere”, som kun refererer til aktivister inden for selve fritænkerforbundene, mens bevægelsen, der rettede sig imod religion og identificerede sig med Bezbozhnik, også omfattede aktivister i en bredere kreds af Kommunistisk Partis medlemmer. Betegnelsen skal derimod ikke antyde nogen stram organisatorisk sammenhæng mellem foretagenderne. Ej heller skal det påstås, at de Gudløse i den kapitalistiske verden og i Sovjet var *helt* identiske størrelser. I Vesten gjorde man en del ud at kritisere moralske rigorismer, mens man i

Østen forstod det, at være Gudløs, som bevis på ens særligt udviklede pligtfølelse og moral.⁶⁰

Ved IPF’s splittelse fulgte en del forbund med kommunisterne: Ligue Materialiste i Belgien, Union Federale de Libres Penseurs Revolutionnaires i Frankrig, Zwiasek Woenomyśliciele i Polen, De Kæmpende Gudløses Forbund i Sovjetunionen, Svaz Proletarskych Bezvercu i Tjekkoslaviet, samt Zentralstelle proletarischer Freidenkerverbände og nogle mindre forbund i Tyskland.

Hertil opstod flere nye sektioner af den kommunistiske IPF: Avant-Garde i Grækenland, Proletarische Vrijdenkers i Holland, Anti-Priest Union i Indien, De kæmpende Gudløses Forbund i Japan, Liga Anti-clerical Revolucionaria i Mexico, Tannu-Turva, League of Militant Atheists i Mongoliet, Arbeidernes Fritænkerforening i Norge, Proletarischer Freidenkerverband i Svejts, League of Socialist Freethinkers i Storbritannien, samt organisationer med ukendte navne i Bulgarien, Kuba, Peru, Rumænien, USA og Østrig.⁶¹

Herudover blev bekæmpelse af religiøsitet et emne for mange aktører med tilknytning til den kommunistiske bevægelse, herunder ungdomsforbundene,⁶² teatergrupper⁶³ og arbejdersvævnene.

I den verdenskommunistiske bevægelse som sådan havde foretaget det nok aldrig nogen specielt høj prioritet sammenlignet med det øvrige partiarbejde – der findes fx ingen reference til det i referaterne af DKP’s centralkomitemøder fra perioden. Opfordringen til oprettelsen af agitationsforbund blev tilsyneladende heller ikke rettet direkte til de kommunistiske partier fra Kominterns Eksekutivkomite, men kom fra den kommunistisk kontrollerede IPF. Alligevel gjorde kommunisterne i hele verden en del for at bekæmpe religionerne, som de – tilsyneladende i overensstemmelse med scenariet i 1928-programmet – oplevede som modstandere af Sovjet og deres eget program, indtil fascismens sejr i Tyskland og Østrig igen forskubbete prioriteringerne i Komintern. I midten af 1934, dvs. et år før den egentlige overgang til Folkefront-

spolitikken, nedtrappede IPF angrebene på religion betydeligt, for i stedet at tilstræbe en folkefront imod fascismen.⁶⁴

Med Folkefrontpolitikken, som officielt blev vedtaget på Kominterns 7. Kongress i august 1935, blev kampen imod religion opgivet.⁶⁵ Om IPF-forbundene hørte man ikke meget mere derefter.

Den Gudløse bevægelse i Danmark

Den 21. august 1931 erklærede Proletarisk Fritænkerforbund (PFF) sin oprettelse i Arbejder-Bladet.⁶⁶ Forbundet havde været på vej i nogle måneder. Den kommunistiske IPF havde allerede i manifestet, som den udsendte efter kongressen d. 15.-16. november 1930, omtalt en aftalt foreningsdannelse i København.⁶⁷ IPF's generalsekretær Hans Meins havde i de følgende måneder korresponderet bl.a. med den unge, danske kommunist Kaj Richter-Jensen om muligheden for at oprette en dansk sektion og mødtes med samme i Berlin d. 5. juli 1931.⁶⁸

De næste år udviklede forbundet en "kraftig Agitation",⁶⁹ hovedsageligt i København. Stammen af dets aktivister syntes at have haft en baggrund i DKU og/eller Arbejderværnet. I det mindste i begyndelsen fungerede Henning Partsch som sekretær, Ulf Kjær stod for et oplæg og udgivelsen af flyveskriftet "Ud af Kirken" i november 1931, Kr. Holm Larsen stod anført som formand i en håndskreven notits på samme skrift, men ifølge en artikel i Kristeligt Dagblad fra 1. marts 1932 havde Viggo Sørensen da overtaget posten.

Det mest fremtrædende moment af Proletarisk Fritænkerforbunds aktivitet har uden tvivl været dets ugentlige møder, som afvekslende blev holdt i Studentersamfundets lokaler i Vimmelskaftet og på Borups Højskole om søndagen. Møderne blev tilsyneladende altid annonceret i Arbejder-Bladet.

Til de fleste af de annoncerede møder var der indbudt en taler som indleder, hvorefter der var lagt op til debat; til enkelte af møderne blev der spillet musik og opført sketches.⁷⁰

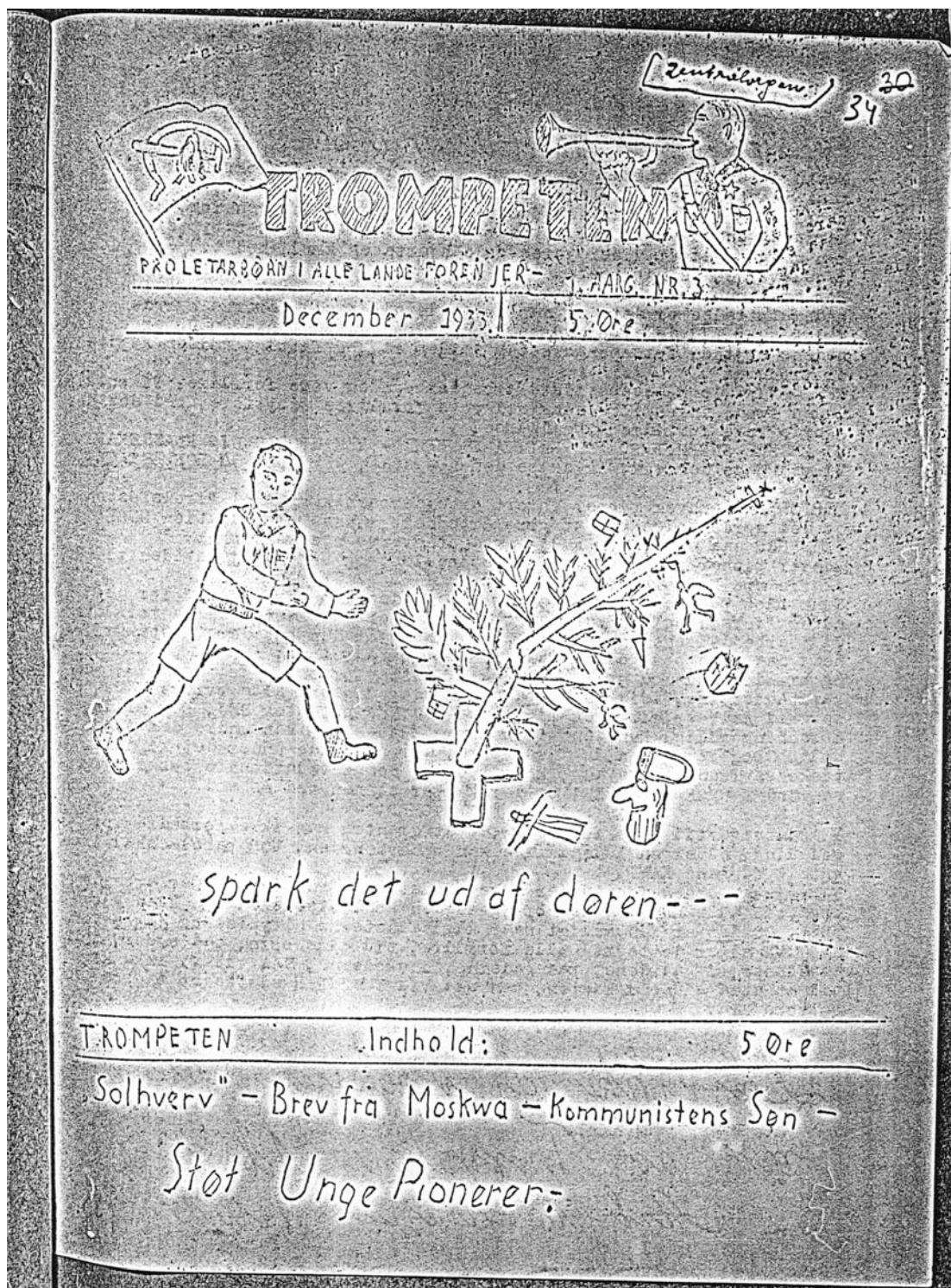
Som talere optrådte enten PFF's egne agitatorer, som Ulf Kjær om "Hvorfor bekæmpe Kirken?", d. 27. november 1931; Otto Andersen om "Julehumbug", d. 13. december 1931; Aksel Larsen om "Religion og Politik", d. 20. januar 1933. Emnerne "Den hellige treenighed – kristendom, kirke, krig", d. 15. januar 1933; og "Hvorfor står du som medlem af folkekirken", d. 5 februar 1933 blev sikkert også holdt af PFF's egne.

En anden gruppe talere var kritikere af religion med en ikke-kommunistisk tilgang, som seksualreformatoren Dr. Jonathan Høegh von Leunbach om "Kønsmorale og den Kristne Kirke", d. 6. marts 1932; Dr. Joseph Davidsohn om "Hvad skal vi med religionen", d. 20. marts 1932; "En kendt Arbejder-Forfatter" om "Fritænkerens Opgave", d. 27. november 1932; seksualreformerer Jo Jacobsen om "Kvinden og religionen", d. 8. januar 1933; Wilhelm Rasmussen om "Udviklingslæren", d. 29. januar 1933; Dr. Phil. K. Simonsen om "Kirke og Socialisme", d. 26. februar 1933; cand.mag Thomas E Sper om "Tro og Videnskab", d. 4. februar 1934.

Som en sidste gruppe optrådte direkte modstandere af anti-religion, dvs. præster og andre religiøse funktionærer, som Kai Hammerich fra Kirkens Korshær d. 13 marts 1932; Pastor T. Tobiasen om "Er Biblen et menneskeværk", d. 12 februar 1933; Pastor Johannes With om "Christendom", 5. d. marts 1933; Provst Chr. Winther (Marmorkirken) i diskussion med arbejdsmand N. Olsen om "Den folkekirkelige udvikling", d. 12. marts 1933; Pastor Spæring-Petersen om "Marxisme og Kirken", d. 23. marts 1933; Pastor Halfdan Høgsbro om "De antireligiøse Bevægelser og Kirken", d. 30. april 1933.

Selv om talerne ikke var kommunister eller endog direkte fortalere af religion, gav mødelokalets udstaffering et klart indtryk af, hvad der var meningen med forsamlingen:

"Mødesalen var prydet med russiske og danske Karikaturtegninger, især til at latterliggøre Korset og Præsteskabet, og 'Rød Front's sange var ligeledes ophængt."⁷¹

I lighed med de sovjetiske Gudløse gennemførte danske aktivister en kampagne imod jul og juletræer. (Billedkilde: Trompeten, nr. 3, december 1933, forsiden. DKU's arkiv, kasse 424, KIM/KUI Opus 10/ delo 1222)

“Paa Tribunen sad nogle unge Mænd i røde Russerbluser og spillede russiske Folkesange paa Balaleiks, paa Væggen hang en stor Plakat med den marxistiske Inskription: ‘Religion er Opium for Folket’, og paa smaa, røde Papirfaner læste man: ‘Bort fra Kirken’, ‘Ind i proletarisk Fritænkerforbund’.”⁷²

I denne kulisse kunne kommunister ligesom ikke-kommunister og religions fortalere holde deres oplæg. I diskussionen, som efterfulgte oplægget, lagde arrangørerne vægt på at få fremført deres syn på tingene.⁷³ Ifølge PFF’s egne oplysninger, blev de enkelte foredrag besøgt af mellem 200 og 300 tilhørere.⁷⁴

Udover mødevirksomheden tilbød PFF, at overtage udmeldelsen af Folkekirken,⁷⁵ hvilket man skulle være for at blive medlem.⁷⁶

I Hilmar Wullfs halvt-satiriske, selvbiografiske roman udtaler et PFF-bestyrelsesmedlem at en antijulekampagne skulle iværksættes for at

“få folk til at fejre solhverv uden juletræ. Og vi skal få folk til at spise kogt torsk juleaften som protest mod en falsk tradition.”⁷⁷

Man kunne være tilbøjelig til at anse denne del af Wullfs fortælling som en satirisk overdrivelse, men det ser faktisk ud til at en antijulekampagne virkelig rettede sig imod juletræer. Udover PFF selv deltog de Unge Pionerer,⁷⁸ DKP’s børneorganisation, og Arbejderværnet, kamporganisationen til gadedemonstrationer, i aktiviteter rettet imod jul. Juleaften 1931 gik de tre Arbejdsværnsmænd Harald Nielsen, Ernst Petersen og Aage Thorup til Gudstjenesten i Københavns Domkirke.⁷⁹ Her skete der det, at

“...en Kommunist, en Arbejdsløs ved Navn Ernst Petersen, pludseligt mellem to Salmer begyndte at tale fra Pulpituret. I de Arbejdsløses Navn, raabte manden, protesterer jeg mod Borgerskabets Julevelgørenhed. Det er ren Svindel. Vi Arbejdsløse ønsker ikke Almisser, men vil have Arbejde. Da Politiet imidlertid i Forvejen havde faaet at vide, at Kommunisterne paatænkte

te at demonstrere ved denne Lejlighed og netop i denne Kirke, overværedes Gudstjenesten af en Række Opdagere[. ...] En af Opdagerne, der stod lige bag ved Kommunisten, sørgede for, at Manden ganske stille blev fjernet[.]”⁸⁰

Arbejder-Bladet erklærede sin forståelse for harmen over “Julevelgørenhedshalløjet og [...] den elendige Behandling af de Arbejdsløse”,⁸¹ men lod ikke til at erkende, at der var en organisatorisk forbindelse til Petersen.

Ved enkelte lejligheder synes aktører fra den Gudløse bevægelse også at have afholdt gadedemonstrationer. I anledning af en Bispevielse i Københavns Domkirke, d. 27. september 1931, demonstrerede således nogle angiveligt

“eksistensløse Personer [...] uden for Kirken med Plakater, hvorpaa der blandt andet opfordredes til at træde ud af Folkekirken. Endvidere var der i de tidlige Morgentimer forøvet Hærværk mod den store Mosesstatue, som staar til højre for Kirkens Hovedindgang. Paa Lovtavlen som Moses holder i sin Haand, havde man med Kridt paamalet et Opraab om at lade Præsterne sulte. En større Politistyrke havde taget Opstilling udenfor Kirken, da Højtideligheden ved 10-Tiden tog sin Begyndelse. Det kom dog ikke til Optøjer af nogen Art, og Ordinationen forløb i fuldkommen Ro.”⁸²

Samme dag afholdt PFF et møde i Vimmelskaftet, få meter fra Domkirken.

Til sit norske broderforbund, Arbejdernes Fritænkerforening, oplyste PFF, at det i september 1932 havde 182 medlemmer i København, hvilket det forøgede til 286 i maj 1933. Derudover skal der have eksisteret mindre Fritænkergrupper i Århus, Sønderborg, Aalborg og Haderslev.⁸³

Et andet virkefelt af Gudløse aktivister var teatret. DKUs revyudvalg havde således i december 1930 både sketches om “Frelsens Hær” og “Religionshetsen mod Sovjet” liggende parat⁸⁴ og DKP’s Revolutionært Teater stod for udgivelsen af et “Antireligiøst Kampskrift” til nytår 1934.⁸⁵

Den Gudløse bevægelse synes også at have inspireret demonstrationer imod kirken, som hverken PFF eller DKP ville vedkende sig. Det tidsmæssige sammenfald gør det dog yderst sandsynligt, at der har været en – ikke mindst ideologisk – sammenhæng:

- I april 1932: “Paa Grund af voldsom Modstand og Forstyrrelse har K[irkens] K[orshær] maattet lukke baade for Torsdagsmøderne i Danmarkssalen og Midnatsmøderne i Eliaskirkens Krypt. ‘Proletarisk Fritænkerforbund’ erklærede, at det ikke stod bag denne Aktion...”⁸⁶
- I december 1933: Ifølge Arbejder-Bladet afholdtes der “Juleindsamling og Bøsseraslen for at ingen skulde gaa sulten i Seng Juleaften (lad dem saa sulte Aarets øvrige Dage). Saaledes har Sporvejsfunktionærernes Orkester spillet til Fordel for Indsamlingen til Børnenes Kontor. Dette har givet Anledning til Demonstrationer fra de Arbejdsløse, idet Koncerten flere Gange er blevet afbrudt med ‘Internationale’, og herover hyler hele den borgerlige Presse – med ‘Social-Demokraten’ i Spidsen – op mod ‘kommunistiske Smagløsheder’ o.s.v. Det er dertil at sige, at Kommunistisk Parti ikke har arrangeret Demonstrationer af denne Art...”⁸⁷

En tid nåede den Gudløse bevægelse at sætte sindene i kog. Politiken fornemmede et “nyt drabeligt Opgør” med religion og kirken⁸⁸ og KFUM’s funktionærblad bragte en artikel, som mente at en “international Gudløshedsbevægelse” var opstået som en “Modstander, der maa tages alvorligt, maaske alvorligere end nogen anden, der er opstaaet i Kristi Kirkes 2000aarige Historie.”⁸⁹

I løbet af foråret 1932 skal adskillige unge mennesker have udnyttet stemningens alvor. De meldte sig på kirkekontorerne i København for at melde sig ud af kirken. Det ville de, sagde de, fordi de “som Løn modtager Understøttelse fra Sovjet”, hvilket der “for nylig [var] kommet en Pengeforsyning fra Rusland”⁹⁰ til. Inden DKP dementerede historien, forekom fidusen flere menighedsplejere tro-

værdigt nok til at betale ekstra støtte til de potentielle udmeldere, som modtilbud til det ikke-eksisterende guld fra Moskva!⁹¹

Fra 1934 var der dog kun enkelte henvisninger til den Gudløse bevægelse i de kristne blade. I 1935 forsvandt emnet fra bladene – formentlig sammen med selve bevægelsen.

Hovedtræk af den Gudløse bevægelses ideologi

Mange træk fra AFF’s idéverden går igen i den Gudløse bevægelses ideologi.

Artiklen på forsiden af PFF’s uddelingsblad fra november 1931 gjorde det klart, at foretagendet havde sit udspring i en historisk-materialistisk tankeverden:

“Den Maade, Menneskene skaffer deres Underhold, Produktionsmaaden, er bestemmende for hele den samfundsmæssige Opbygning, for alle Menneskers Følen og Tænken, er bestemmende for Kulturen, den ideologiske Overbygning. Vi benægter ikke Tilstedeværelsen og Indvirkningen af aandelige Ideer paa den historiske Udvikling, men vi fører dem tilbage til økonomiske Grundaarsager.”⁹²

Med denne Marx-parafraze⁹³ ville forfatterne kendetegne deres “Verdensanskuelse”,⁹⁴ der gik ud fra, at arbejderne *egentlig* pga. deres sociale stilling nødvendigvis måtte begejstre sig for socialismen, og *egentlig* ikke selv kunne have ideer i modstrid med denne politiske udsigt. Arbejderne fik blot tilført “Kirkens Gift [...] camoufleret og indsukret [...] og derved omtåget] deres Hjærner og Syn.”⁹⁵ Kirken, præsterne og andre religiøse funktionærer fremstår som materielt interesserede ophavsmænd – “deres Rige [er] i allerhøjeste Grad af denne Verden”.⁹⁶ I anti-julekampagnen blev der således rettet angreb imod “forsoningsfesten mellem rig og fattig, mellem kapitalist og proletar”,⁹⁷ der – da klassesamfundet jo bortset fra selve juleaften fortsatte – blev forkastet som hykleri. I stedet skulle jul fejres med udgangspunkt i proletarietets korrekte klassestilling, som “Solhvervet, med Ønsker om at det

kommende Aar maa blive et heldbringende Kampaar.“⁹⁸

Det eneste konkret-definerede kulturelle satsningsfelt, som den kommunistiske IPF-ledelse forpligtede sine medlemsforbund at arbejde med,⁹⁹ var kirkens “ærkereaktionær[e]”¹⁰⁰ seksualmoral, herunder forbuddet mod abort. PFF inviterede flere skikkelser fra seksualreformbevægelsen som talere til sine møder.¹⁰¹

Selvom bevægelsen også satsede på kulturelle spørgsmål, synes dette engagement mest at have haft sin betydning i forhold til den overordnede analyse, dvs. de kristne institutions rolle i kampen mellem Sovjets socialisme og den sammenbrydende kapitalisme. Selvom PFF, da det blev grundlagt, erklærede, at dets foretagende stod over partiskel¹⁰² definerede scenariet fra Komintern-programmet det altoverskyggende formål med kampen:

“Øjeblikket til at gribe ind overfor Kirken her i Danmark er nu kommet, Kirken forbereder et Korstog mod Sovjet-Unionen og forsøger at rejse en Bølge af Uvilje mod denne Arbejdernes egen Stat, samtidig med at den svømmer over af Fraser om evig Fred og Folkeforsoning. Vi vil slaa Præsternes Løgne ned med haard Haand og vise Arbejderne sandheden om Sovjet-Unionen, hvor vore russiske Kammerater nu bygger en Stat op uafhængig af Kapitalismen og befriet for Kirkens livsfjendske Kvælertag.“¹⁰³

Kritikkens elendighed

Karl Marx kritiserede religionen for at bidrage til menneskers forsoning med de samfundsf forhold, som de var underkastet: I stedet for at kritisere og afskaffe de “hjerteløse tilstandes” udbygning og forarmelse søger det religiøse gemyt efter en ‘virkelighed’ bag virkeligheden, der kan bringe forsoning med selvsamme tilstande via en højere mening, der kan gå så vidt som til at få elendigheden til at tage sig ud som en fordel for de forfordelte: kameler og nåleøjer. Marx viser, at religionen er “folkets opium” (“Opium des Volkes”), som lader dem affinde sig med deres ofre.¹⁰⁴

IPF’s danske sektioner henviste gerne til Marx, som de konsekvent citerede forkert for at have udtalt at religion var “opium for folket” (i tyske sammenhæng brugtes ofte: “Opium fürs Volk”).¹⁰⁵ Arbejderklassen, som man med udgangspunkt i den historiske materialisme principielt mente var materielt prædestineret til at være positivt indstillet over for socialismen og negativt overfor antisocialistiske ideologier, tillagde man da ikke nogen andel i religion. Denne fik den manipulatorisk tilført udefra som en slags gift.

Agitationen bestod ikke i analyse, men i det væsentlige i at appellere til arbejderes evt. eksisterende uvilje mod religion med påstande om, at religion og arbejdere grundet sidstnævntes materielle væren virkelig ikke passer sammen, da arbejdere jo *i forvejen vil* indrette verden på en måde, så den vil svare til deres socialistiske fællesskabsfølelse.

Præsteskabet og kirken var derfor hovedmålet af religionskritikernes angreb, selv om det altid var meningen at gå efter religion slet og ret, organiseret, som uorganiseret. Det udbredte brud af arbejderklassens privat-religion med kirkens officielle udlæggelser og påbud¹⁰⁶ indgik ikke i religionskritikernes betragtning.

Den materialistiske historieopfattelse var religionskritikernes *verdensanskuelse*, dvs. et metodisk universalstandpunkt der mente at foregribe verdens sammenhæng i sit princip. Analyse var da *a priori* begrænset til en anvendelse af i forud fastlagte principper, som man mente greb verdens ‘sande’, dybe sammenhæng bag den empiriske realitet.¹⁰⁷

Videnskabeligheden, som teorien holdt sig selv til gode – til forskel for dens religiøse og andre panderter – undergravede den i en logisk cirkel, ved at forstå alle opfattelser om verden som klassebundne og derfor også indsigten i selve dette princip og kvalifikationen til at anvende dette princip i en rigtig interpretation af verden, som afhængigt af ens objektive klassestilling. Den materielle betingethed, at være revolutionær som arbejder, som man først påduttede arbejderne, blev i den socialistiske propaganda suppleret med en normativ

fordobling: for det først var arbejderne revolutionære, og for det andet havde de en "Klassepligt"¹⁰⁸ (PFF) til at opføre sig i overensstemmelse med en socialistisk udgave af "Fællesskabsaanden"¹⁰⁹ (AFF). I IPF's retningslinjer indgik den paradokse kombination af påstået arbejderateisme og normativt påkrav i en enkelt sætning:

"Religion og nationalisme er derfor kapitalismens allierede, allierede i selve sjælen på det proletariat, som prøver[!] at frigøre sig økonomisk fra kapitalismen."¹¹⁰

Tilslutning til det materialistiske paradigme i almindelighed og en af dens skoler i særdeleshed antog derfor karakter af en *bekendelse* og anerkendelse af ens *sædelige* forpligtelse, som i ens egne og i de andre materialisters øjne beviste ens overensstemmelse med historiens sande tendens. Visse steder kippede argumentationen – som trods den påståede determinisme alligevel fandt sted – regelmæssigt om i ikke-rationelt argumenteret partiskhed for denne eller hin gruppering og dens angiveligt historisk adækvate standpunkt.

Ligheder og forskelle

Den internationale Gudløse bevægelse og dens danske afdeling forstod sin kamp imod, hvad den antog at være borgerskabets gift i arbejderklassens hjerner, som en forlængelse af bekæmpelsen af religion i Sovjet og selve det socialistiske projekt.

Kommunisternes kamp imod religion og for indretningen af den nye produktionsmåde i Sovjet identificeres med "kampen for de udbyttedes livsinteresser imod den kapitalistiske udbytterklasse"¹¹¹ i den kapitalistiske verden. Arbejdsløshed, krigstjeneste og seksuel undertrykkelse antog man at være afskaffet østpå. Industrialiseringen og bekæmpelsen af religion forestillede man sig som en befriende proces, der ikke gjorde anvendelsen af vold til nogen varig nødvendighed.

Hvad det sociale system i Sovjet skulle gå ud på, og om måske aspekter ved selve dets

udvikling gjorde modstand – fra kirkeligt såvel som socialistisk hold – forståeligt, var ikke spørgsmål, som overhovedet blev taget til overvejelse.

Tværtimod beviste afvigelser fra Sovjet-begejstringen – tilsyneladende lige meget hvordan der blev argumenteret for dem – i kommunisternes øjne afvigerens elendighed og onde vilje, som skulle bekæmpes med *alle* midler. Mens de sovjetiske fængsler fyldtes af "marodører" og "sabotører", som måtte være skyld i planøkonomiens utilsigtede resultater, da økonomien jo som historiemetafysisk begrundet størrelse næppe kunne have indbyggede mangler,¹¹² førte vestlige kommunister en kamp imod analoge kræfter, som stod i vejen for deres ellers naturnødvendige succes. Dette ramte organiseret religion 1930-34, ligesom i øvrigt rådkommunisterne i AFF stod for skud i en hæslig karaktermordskampagne.¹¹³

Når de mørke magter skulle rammes, var ethvert middel ret, lige meget om det stod i modstrid med kommunisternes prætenderede oplysningsstandpunkt eller betød vold. De sovjetiske Kæmpende Gudløses "Anti-religiøse Lærebog til Landsbyer" lod sin målgruppe forstå, at man risikerede smitte med syfilis ved at drikke nadvervin og kysse relikvier.¹¹⁴ De to mest fremtrædende organisatorer af kommunisternes ateistiske verdensnetværk 1930ff, IPF's præsident Anatolii Lukachevskii og generalsekretæren Hans Meins, som havde gjort det til deres hjertesag at sætte lighedstegn mellem befrielsen af mennesker fra ubegrundede dogmer og opbygningen af socialisme i Sovjet, fandt i øvrigt nogle få år senere selv deres endeligt i sovjetiske straffelejre.¹¹⁵

AFF-aktivisterne identificerede deres forestillinger om ikke-religion og socialisme og den hermed forbundne økonomiske og seksuelle frigørelse ikke med noget eksisterende regime. Sovjet afvistes som statskapitalisme, hvor staten havde overtaget kapitalisternes rolle i forhold til de stadig besiddelsesløse arbejdere.¹¹⁶ I argumentationen for deres arbejderrådbaserede socialisme, som "*kun* tager Hensyn til Arbejderne som *Klasse*, [... og dens] Velfærd".¹¹⁷ benyttede de sig dog – bl.a.

i forklaringen af religionens udspring – også af den i den historiske materialisme som mulighed eksisterende argumentationssubstitution.¹¹⁸

Den manglende succes

Ser man bort fra kommunisternes taktisk begrundede udflugt i fritænkerarbejdet 1930-34 var der i Danmark tilsyneladende ingen god grobund for socialistiske ateistorganisationer.

I Weimar-tidens Tyskland var det derimod lykkedes fritænkerorganisationerne at opnå både en talmæssigt betydende størrelse og en grad af anerkendelse hos arbejderpartierne, som gav adgang til pressen o.l. Fritænkernes religionskritiske ærinde blev ellers også der traditionelt anset som sekterisk spild af tid.¹¹⁹ og når der alligevel opstod en massebevægelse i Weimar-tiden, som socialdemokratiet og kommunisterne ikke bare ville ignorere, skyldes det ikke mindst bevægelsens størrelse, som var opstået *uafhængigt* af arbejderpartierne (manglende) velvilje.

I Weimar-republikken kunne fritænkerforbundene til fordel kombinere deres kulturorganisationer med indtægtsbringende ligbrændingskasser.¹²⁰ Kasserne, som kunne tilbyde et meget billigt alternativ til dyre begravelser, skyllede såvel medlemmer i forbundene som penge i deres kasser, hvor de blev brugt som finansielt grundlag til et betydeligt kulturarbejde (omfattende alt fra ferierejser til foredrag samt udgivelse af bøger og velredigerede tidsskrifter), der, selv om det generelt var socialistisk præget, ikke fulgte nogen bestemt partilinje. Aktivister, som også på andre områder end religionsspørgsmålet ikke så sig repræsenteret af nogen af de store partier, kunne her til fordel fremsætte deres synspunkter.¹²¹

Da de danske fritænkere ikke kunne henvise til en talmæssig relevans som de tyske forbund, havde socialdemokratiet ingen grund til at støtte de radikale ateister. Socialdemokratiets egne ikke-kirkelige (men ikke *anti-kirkelige*!) Forening for Borgerlig Konfirmation var bestemt fri for social-revolutionære tendenser¹²² og kunne støttes uden risiko for (råds-)kommunistiske mislyde.

Slut

Fritænkerorganisationerne forblev et marginalt fænomen i den danske arbejderbevægelse. Deres antidogmatiske angreb på religionen var i bedste tilfælde indlejret i en verdensanskuelse, der spændte ben for et egentligt antidogmatisk opgør; i det værre og historisk mere virksomme tilfælde var de selv et resultat af et dogmatisk verdensbillede. Den Gudløse bevægelse opstod først, fordi dens tilhængere gik til angreb imod onde kræfter, da virkeligheden ikke holdt sig til deres teori.

Noter

1. Gustav Bang, "Aandelig Ufrihed", 1906, i *Arbejderklassens Liv Og Dens Kamp*, bd. 2, København, 1915, s. 124.
2. Karl Kautsky, *Die Sozialdemokratie Und Die Katholische Kirche*, 1902 Hamburg, 1947, Bang, "Aandelig Ufrihed", Anton Pannekoek, *Religion Und Sozialismus. Ein Vortrag*, Bremen, 1906.
3. En komplet oversigt over benyttede aviser og periodika findes i min opgave, som findes på ABA, Julius Wilm, *Ikke Bøn, Men Kamp! En Undersøgelse Af to Danske, Socialistiske, Antireligiøse Bevægelser I 1920erne Og 1930erne Med Særlig Henblik På Grundlaget Af Ubegrundede Forestillinger*, Roskilde Universitetscenter 2008, s. 9-11.
4. Enheder 12-19.
5. Kasse 265, 266.
6. Kasse 1,2, 72, 119, 139.
7. Kasse 9, 10, 290, 401, 417, 419, 420, 422-5.
8. Jochen-Christoph Kaiser, *Arbeiterbewegung Und Organisierte Religionskritik*, Stuttgart, 1981, s. 187-230.
9. *Ibid.*, s. 228f, samt Jochen-Christoph Kaiser, "Organisierte Religionskritik Im 19. Und 20. Jahrhundert," *Zeitschrift f,r Religions- und Geistesgeschichte* 37, nr. 2 (1985): s. 211.
10. Kaiser, *Arbeiterbewegung Und Organisierte Religionskritik*, s. 240.
11. Daniel Peris, *Storming the Heavens. The Soviet League of the Militant Godless*, Ithaca, 1998, s. 109-111.
12. Walter Kolarz, *Religion in the Soviet Union*, London, 1961, s. 182-93.
13. Konrad Algermissen, *Die Gottlosenbewegung Der Gegenwart Und Ihre Überwindung*, Hannover, 1933.

14. Ibid., s. 37ff.
15. Kaiser, *Arbeiterbewegung Und Organisierte Religionskritik*, s. 189ff.
16. "Konstituierung Der 'Internationale Proletarischer Freidenker (I.P.F.), Sitz Wien'" *Korrespondenzblatt der IPF, Sitz Wien, Deutsche Ausgabe* 1, nr. 1 (1926): s. 3.
17. Ibid.
18. Kaiser, *Arbeiterbewegung Und Organisierte Religionskritik*, s. 194f.
19. "Konstituierung Der 'Internationale Proletarischer Freidenker (I.P.F.), Sitz Wien'", s. 3.
20. Hartmut Rübner, *Freiheit Und Brot*, Potsdam, 1994, s. 243.
21. Kommunisterne klagede over Internationalens lave aktivitetsniveau jvf. *Die Proletarische Freidenker-Internationale Greift An!*, udg. af IPF, Berlin, 1930, s. 11. Jvf. også: "Programm Der Kommunistischen Internationale. Angenommen in Der 46. Sitzung, Am 1. September 1928", i *Protokoll Des 6. Weltkongresses Der Kommunistischen Internationale* bd. 4, Hamburg, 1928, s. 88.
22. *Die Proletarische Freidenker-Internationale Greift An!*, s. 8ff.
23. Kaiser, *Arbeiterbewegung Und Organisierte Religionskritik*, s. 210ff.
24. Ibid., s. 222ff.
25. *Die Proletarische Freidenker-Internationale Greift An!*, s. 21ff.
26. Modsat Kaisers postulat, at "russere, tyske og tjekkere i det væsentlige blev for sig selv" (*Arbeiterbewegung Und Organisierte Religionskritik*, s. 230.), havde den kommunistiske IPF overraskende stor tilslutning.
27. Ibid.
28. AFF. brev af den 30. Maj 1931, trykt i udateret "Rundschreiben" af Gemeinschaft Proletarischer Freidenker, 1931, Harald Andersen-Harild Jr.s Arkiv, ABA, kasse 7, læg F. IX.
29. *Nye Tanker*, 1. juli 1928.
30. AFF. "Opraab Til Alle Socialistiske Arbejdere Og Fritænkere" fra den 15. september 1926, Harald Andersen-Harild Jr.s Arkiv, ABA, kasse 14, fritænkørsagen.
31. AFF. brev af den 30. Maj 1931.
32. AFF. "Brev Af Den 7. Juni 1931, trykt i udateret "Rundschreiben" af Gemeinschaft Proletarischer Freidenker, 1931, Harald Andersen-Harild Jr.s Arkiv, ABA, kasse 7, læg F. IX.
33. Ibid.
34. Ibid.
35. Ibid.
36. "Det Russiske Broderforbund..." *Den Frie Tanke*, juni 1926.
37. Jvf. bl.a. *Der proletarische Atheist*, 1. februar 1932.
38. *Nye Tanker. Tidsskrift for Socialistisk Kultur og Fritænkervevægelse*, 1. juli 1928.
39. Om dette jvf. s. 4-5 af min opgave *Ikke Bøn, men Kamp!*
40. N. H. Søre, "Det Kristeligt-Sociale," *Præsteforeningens Blad*, 8. maj 1931, 263.
41. *Nye Tanker*, august 1928, s. 1.
42. "Hvad Vil Vi Socialistiske Fritænkere?" *Nye Tanker*, 1. juli 1928, 6-8.
43. Jvf. *Nye Tanker* nr. 1.
44. "Vi Konstaterer..." *Den Frie Tanke*, juni 1926.
45. AFF. "Opraab Til Alle Socialistiske Arbejdere Og Fritænkere" fra den 15. september 1926.
46. AFF. "Brev Af Den 7. Juni 1931.
47. "Programm Der Kommunistischen Internationale. Angenommen in Der 46. Sitzung, Am 1. September 1928".
48. Ibid., s. 85.
49. Programmet analyseres detaljeret i Bent Egaa Kristensen, Mogens Rüdiger Hansen, og Hanne Rasmussen, *Dkp I 30'erne – På Baggrund Af Kominterns Historie*, København, 1977, s. 75-91.
50. "Programm Der Kommunistischen Internationale. Angenommen in Der 46. Sitzung, Am 1. September 1928", s. 88.
51. Jvf. fx *Stormklockan*, 28. marts – 3. april 1929.
52. I alle kristne og teologiske tidsskrifter fra tidsrummet, som jeg har bladret igennem i forbindelse med undersøgelsen, var udviklingen i Sovjet et vigtigt emne. Jvf. fx Halfdan Høgsbro, "Den Russiske Femaarsplan Til Religionens Udryddelse," *Giv agt (bilag til Korshæren)* 4, nr. 2 (1933). *Folkerøsten*, 10 marts 1936, "Sovjet Og Kirken," *Kors-Hæren* 20, nr. 7-8 (1932), Sv. Kyrkotidn, "Religionen Skal Udryddes I Rusland," *Præsteforeningens Blad*, 23 december 1932, Paul Nedergaard, "Rusland. Anti-Jul-Kampagnen," *Præsteforeningens Blad*, 18 december 1931, Paul Nedergaard, "Religionsfølgelserne I Rusland," *Præsteforeningens Blad*, 23 november 1934. En oversigt over den internationale protestbevægelse findes hos Walter Kolarz, *Religion in the Soviet Union*, London, 1961, s. 184ff.
53. Jvf. Peris, *Storming the Heavens. The Soviet League of the Militant Godless*, s. 125ff.
54. Jvf. fx M. S. Scheinman, *Religion Og Kirke I Ussr*, København, 1935, s. 40f. En IPF-delegation fik dertil fortalt af høje kirkefunktionærer, at historierne om forfølgelser var opspind. Leopold Grünwald, "Freidenker Unterm Stalinismus," *diesseits. Zeitschrift für Kultur, Politik und Freidenkertum*, nr. 5-1 (1989).
55. "The 'Holy Father' and the Liquidation of the Kulak Class," *The Communist International*, 1. april 1930, 49-51.
56. N. Bukharin, *Das Finanzkapital Im Päpstlichen Hermelin*, Moskva, 1930.

57. Kolarz, *Religion in the Soviet Union*, s. 184.
58. Således fx. Peris, *Storming the Heavens. The Soviet League of the Militant Godless*, s. 110f. og Kaiser, "Organiserte Religionskritik Im 19. Und 20. Jahrhundert," s. 211.
59. (jvf. PFF. "Ud Af Kirken," 1931 Rigsarkivet, *Paul Nedergaards arkiv*. enhed 14-15, Avisudklip, s. 3.)
60. Jvf. Scheinman, *Religion Og Kirke I Ussr*, s. 40.
61. Det er sandsynligt, at flere forbund var tilknyttet den kommunistiske IPF; den danske sektion, Proletarisk Fritænkerforbund, blev fx aldrig nævnt i de mig bekendte IPF-offentliggørelser, og den svenske kirke klagede over en udbredt antireligiøs agitation i sine årbøger 1932-34, specielt i Norrbotten, hvor Socialistiska Partiet (SP) var helt betydningsløst, og det derfor kunne tænkes at en Komintern-loyal gruppe stod for agitationen, ikke SPs Svenska Fritänkareförbundet. IPF's generalsekretær mente i 1934, at kun forbundene i Tyskland, Frankrig, Bulgarien, Indien og Tjekkoslaviet udover det sovjetiske indtil videre havde udviklet en omfattende presse. Jvf. Jan Jansen, "The Results of the Executive Meeting of the International of Proletarian Freethinkers," *International Press Correspondence* 14, nr. 36 (1934). s. 947.
62. Som eksempel kan det nævnes, at både det svenske og det norske ungdomsforbund udgav et tidsskrift med titlen "Den Gudløse" i årene.
63. For det svenske tilfælde jvf. Henrik Bramsjö og Magnus Florin, *Blå Blusen/Arbetarteater På 30-Talet*, Lund, 1978, s. 152-68.
64. Kolarz, *Religion in the Soviet Union*, s. 189.
65. Ibid.
66. *Arbejder-Bladet*, 21. august 1931.
67. IpF, "Manifest an Die Proletarischen Freidenker Der Ganzen Welt!" i *Die Proletarische Freidenker-Internationale Greift An!*, Berlin, s. 25.
68. "Rundschreiben Der Gemeinschaft Proletarischer Freidenker Deutschlands," (udateret) 1931 Harald Andersen-Harild Jr.s Arkiv, ABA, kasse 7, læg F. IX.
69. *Kristeligt Dagblad*, 9. maj 1932.
70. Fx d. 27. november 1931.
71. Kai Hammerich, "'Proletarisk Fritænkerforbund' og 'Kirkens Korshær'," *Kors-Hæren*, april 1932, s. 39.
72. *Politiken*, 21. marts 1932. saml også *Berlingske Tidende*, 21. marts 1932.
73. Saml. Hilmar Wulff, *Ung Mand Søger*, København, 1959, s. 88. og Th. Holsts kommentarer i mødereferatet i *Arbejder-Bladet*, 1. april 1932.
74. Redaktion, "De Proletariske Fritenkere I Danmark," *Fritenkere*, juni/juli 1933.
75. Jvf. PFF. Løbeseddel, 1933, Danmark Kommunistiske Ungdoms Arkiv, ABA Kasse 401, pjecer og løbesedler 1920-39, "DKU Løbesedler" og *Kristeligt Dagblad*, 1. marts 1932.
76. Paul Schou, "Det Anti-Kirkelige Arbejde Blandt Børn Og Unge," *Ungdomsarbejderen*, 1. september 1933, s. 107.
77. Wulff, *Ung Mand Søger*, s. 90.
78. Jvf. *Trompeten*, Nr. 3, December 1933, Danmarks Kommunistiske Ungdoms Arkiv, ABA, Kasse 424, KIM/KUI Opus 10/ delo 1222.
79. Københavns Opdagelsespolitiet, Rapport Af Den 4. Maj 1932, Rigsarkivet, Justitsministeriets 3. kontor, Journalsag 496.
80. *Kristeligt Dagblad*, 28. december 1931.
81. *Arbejder-Bladet*, 14. januar 1932.
82. *Kristeligt Dagblad*, 28. september 1931.
83. Redaktion, "De Proletariske Fritenkere I Danmark."
84. DKUs CK. "Cirkulære Om Oprettelse Af En Rød Revue" af den 13. december 1930, Danmarks Kommunistiske Ungdoms Arkiv, ABA, Kasse 422, KIM 533-10-1212.
85. Viggo Larsen, udg., *Guds Død! Antireligiøst Kampskrift*, København, 1934.
86. Hammerich, "'Proletarisk Fritænkerforbund' Og 'Kirkens Korshær'."
87. *Arbejderbladet*, 29. december 1933.
88. *Politiken*, 21. marts 1932.
89. Joachim Müller, "Den Moderne Gudløshedsbevægelse," *Ungdomsarbejderen*, 1. februar 1933, 21.
90. *Kristeligt Dagblad*, 14. maj 1932.
91. *Arbejder-Bladet*, 3. juni 1932.
92. PFF. "Ud Af Kirken," november 1931. Paul Nedergaards arkiv, Rigsarkivet, enhed 14-15, Avisudklip, s. 1.
93. Jvf. Karl Marx, "Zur Kritik Der Politischen ÷konomie, Vorwort", 1859, i *Marx Engels Werke*, bd. 13, Berlin: Dietz, 1981, s. 8f.
94. PFF. "Ud Af Kirken," s. 1.
95. Ibid.
96. Ibid., s. 3.
97. "Trompeten, Nr. 3, December", s. 2.
98. "Unge Pionerers Skoleavis" (Christianshavn), nr. 4, udateret, *Danmarks Kommunistiske Ungdoms Arkiv*, ABA, Kasse 424, KIM/KUI Opus 10/ delo 1222, s. 6.
99. "Nächste Aufgaben Der Internationalen Revolutionären Freidenkerbewegung," *Internationale Proletarischer Freidenker* 1, nr. 12 (1931): s. 182.
100. PFF. "Ud Af Kirken," s. 2.
101. Dr. Jonathan Høegh von Leunbach, d. 6. marts 1932 og Jo Jacobsen d. 8. januar 1933.
102. *Arbejder-Bladet*, 21. august 1931.
103. Ibid.
104. Saml. Karl Marx, "Einleitung Zur Kritik Der Hegelschen Rechtsphilosophie", 1844, i *Marx Engels Werke*, bd. 1, Berlin: Dietz, 1981, s. 378ff. Marx' sammenkædning af overtro og manglende kontrol er i

øvrigt blevet bevidnet i flere undersøgelser af nyere dato. Saml. fx Steve Kowit, "The Mass Suicide of the Xhosa. A Study in Collective Self-Deception," *Skeptical* 11, nr. 1 (2004), dansk oversættelse: <http://www.skeptica.dk/2005/kowit.htm> og Jennifer A. Whitson og Adam D. Galinsky, "Lacking Control Increases Illusory Pattern Perception," *Science* 322, nr. 5898 (oktober 2008), s. 115-7.

105. Jvf. fx "Kirkebyggeriet," *Den Frie Tanke*, juni 1926, s. 4, og PFF. "Ud Af Kirken," 1., s. 1. Hvor gennemført Marx er blevet brugt som "autoritet" i religionsspørgsmålet, som man påberåbte sig uden egentlig at være interesseret i den tilhørende analyse, understreges af at det forkerte citat er sluppet forbi forfatterne af nyere videnskabelige tekster og referencværker. Jvf. fx "Atheismus", i *Meyers Neues Lexikon*, red. Heinz Göschel, bd. 1, Leipzig, 1970, s. 570; "Religionskritik", i *Den Danske Ordbog*, bd. 5, København, 2005, s. 62; Niels Erik Rosenfeldt, *Lenin, En Revolutionær Fundamentalist*, København, 2008 s. 36.

106. Nynne Helge, *Familien Jensen Og Vorherre, Religionens Plads I Københavnske Arbejderfamiliers Kultur Og Livsform 1870-1950 Med Særlig Vægt På Perioden Før 1920*, København, 1996, s. 107f.

107. Dette og det følgende afsnit bygger i høj grad på Walter Holzheuers analyse af den ortodokse marxismes første fremtrædende repræsentant, Karl Kautsky. Selv om Kautsky ikke var (råds-)kommunist i 1920'erne/30'erne, findes trækkene, som Holzheuer diskuterer, også i disse traditioners tankeverden. Walter Holzheuer, *Karl Kautskys Werk Als Weltanschauung: Beitrag Zur Ideologie Der Sozialdemokratie Vor Dem Ersten Weltkrieg*, München, 1972, s. 71ff.

108. PFF. "Ud Af Kirken," s. 1.

109. "Hvad Vil Vi Socialistiske Fritænkere," *Den Frie Tanke*, juni 1926.

110. "Konstituierung Der 'Internationale Proletarischer Freidenker (I.P.F.)', Sitz Wien", s. 3.

111. Hans Meins, "Klassenkampf, Marxismus Und Religion," *Internationale Proletarischer Freidenker* 2, nr. 1/2 (1932): s. 1.

112. Jvf. Gábor T Rittersporn, "The Omnipresent Conspiracy: On Soviet Imagery of Politics and Social Relations in the 1930s", i *Stalinist Terror. New Perspectives*, red. J. Arch Getty og Roberta T. Manning, Cambridge: Cambridge UP, 1993, s. 99-115.

113. Saml. min opgave *Ikke Bøn, men Kamp!*, s. 35f.

114. Em Jaroslavskij et al., *Antireligiöses Lehrbuch Fürs Dorf*, udg. af Verband der Kämpfenden Gottlosen, Moskva, 1931, s. 110.

115. Jvf. Wilm "Ikke Bøn, men Kamp", s. 55f.

116. Saml. bl.a. *Marxistisk Arbejder-Politik*, 1. april 1932.

117. Harald Andersen-Harild sen. og Harald Ander-

sen-Harild jun. "Et Aabent Brev Til Medlemmerne Af Danmarks Kommunistiske Parti," påsken 1932, Harald Andersen-Harild Jun.s Arkiv, ABA, kasse 4, HAH Manuskripter, E17, s. 1.

118. I praksis udviste Andersen-Harilds klart en større tilbøjelighed til at bruge argumenter for at sandsynliggøre deres standpunkter, hvilket kan ses på det omfattende og velargumenterede opgør med DKP's socialismeforestillinger og besvarelsen af beskyldninger imod dem fra samme side. Begge ting forblev ubesvarede, og belagt med et beskæftigelsesforbud fra DKP's side. Saml. Wilm, *Ikke Bøn, Men Kamp!*, s. 35ff.

119. Mens socialismens teoretiske koryfæer Marx og Engels i deres kritiker af det tyske socialdemokratiske programmer fra 1875 og 1890 foreslog, at partiet skulle kræve adskillelsen af stat og kirke, og ellers mente at religiøse forestillinger skulle kritiseres, hvis det forekom nødvendigt, vedtog partiet både i Gotha og Erfurt et program, der gjorde "religion til en privatsag" – ikke kun i forhold til staten, men også i selve partiet. Saml. citaterne hos Hermann Duncker, "Die 2. Und Die 3. Internationale Und Die Antireligiöse Front," *Internationale Proletarischer Freidenker* 1, nr. 1 (1931), s. 5f.

120. Kaiser, "Organisierte Religionskritik Im 19. Und 20. Jahrhundert," s. 210.

121. Der foreligger ingen undersøgelse af dette aspekt af bevægelsen. En gennemgang af bladet "Der Atheist" 1924-1926 viser dog en usædvanlig bred vifte af synspunkter; ved siden af artikler, der ligger relativt tæt på venstrefløjens hovedlinjer, finder man artikler om Bakunin eller af den åbent homoseksuelle forfatter Bruno Vogel. Rådskommunister som Otto Rühle og Paul Mattick, som efter kollapsen af deres bevægelse i begyndelsen af 20'erne havde svært ved at få deres synspunkter fremført nogen steder, benyttede sig også af fritænkerbevægelsens rummelighed.

122. Knud Moos, "Foreningen for Borgerlig Konfirmation", i *Kirken I Krisen*, Århus, 1979, s. 87.

Abstract

Julius Wilm: Nicht beten, kämpfen. Organisierte sozialistische Religionskritik in Dänemark 1925-34, *Arbejderhistorie* 1/09, pp. 48-66. *Von 1925 bis ca. 1934 bestanden dänische Sektionen der Internationale Proletarischer Freidenker. 1925 entstand ein überwiegend rätekommunistischer Arbeiternes Fritænkerforbund (AFF), dem es allerdings kaum gelang, in der Arbeiterklasse Fuß zu fassen bis*

zu seiner Auflösung 1933. 1931 entstand ein konkurrierender, kommunistischer Proletarisk Fritænknerforbund (PFF), der infolge der damaligen anti-religiösen Linie des Weltkommunismus bis ca. 1934 vor allem in Kopenhagen aktiv war. Der PFF organisierte Diskussionsabende und Demonstrationen und führte zusammen mit anderen kommunistischen Organisationen Kampagnen gegen Weihnachten durch.

Ideologisch beriefen sich die dänischen Freidenker auf ein der Arbeiterklasse vom weltanschaulichen Marxismus per se unterstelltes antikapitalistisches Bewusstsein, welches angeblich nur durch Manipulation von Seiten klassenfremder Elemente auf Abwege geleitet worden sein könne. Die Ursachen von Religion wurden somit in der Tätigkeit von mit dem Kapital verbündeten Priestern gesucht, während die gedanklichen Eigenleistungen religiöser Subjekte keinerlei Berücksichtigung fanden. Mit Bezug auf die dänischen Freidenker ist es deshalb möglich, von einer „marxistischen“ Religionskritik zu sprechen, nicht jedoch von einer Religionskritik, die sich an der Religionsanalyse Karl Marxs orientierte.

Während sich die Gründung des AFF offenbar allein aus dem Unwillen seiner Aktivisten gegen die vermeintlich bzw. wirklich reaktionären Lehren der Kirche speiste, entstand der PFF zusammen mit einer Reihe weiterer, nunmehr der allein-kommunistischen Internationale Proletarischer Freidenker angeschlossenen Verbände in anderen Ländern aufgrund der internationalen Welle kirchlicher Proteste gegen die Sowjetunion, wo Anfang der Dreißigerjahre infolge des ersten Fünfjahresplans Kirchen geschlossen und deren Funktionäre ihrer Existenz beraubt bzw. verfolgt wurden. Die Proteste verstanden die Kommunisten im Lichte des Kominternprogramms von 1928 als Hetze und Kriegsvorbereitung gegen den Sowjetstaat, und gingen somit in ihrem Verständnis mit der Gründung von anti-religiösen Vereinigungen zur Gegenwehr gegen diese dunklen, konterrevolutionären Mächte über.

Julius Wilm

B.A. i internationale udviklingsstudier og historie
fra Roskilde Universitet
jwilm@ruc.dk